

Email:
rjcis@journals.sku.ac.ir

website:
<https://rjcis.sku.ac.ir>

Journal of Culture and Islamic Sciences

Political education in a religious society with an emphasis on the institution of the family

Kohan Torabi Bahman^{*1}, Attarzadeh Mojtaba², Golshani Alireza³

1- Department of Political Science, Islamic Azad University, Shahreza Branch, Shahreza, Iran

2- Department of General Studies, University of Art, Isfahan, Iran

3- Department of Political Science, Islamic Azad University, Shahreza Branch, Shahreza, Iran

Article information

ABSTRACT

Article type:
Research Paper

KEYWORDS:

Family, social capital,
political education, and
religious community.

Received: 2025/01/20

Accepted: 2025/02/11

*Corresponding author:

bahman1562@gmail.com

How to cite this paper:

Kohan Torabi, B., Attarzadeh, M., Golshani, A., (2025). Political education in a religious society with an emphasis on the institution of the family. Journal of culture and Islamic sciences. 9(5): 121-138.

Political education is one of the most important aspects of people's education in societies, which should be planned in order to achieve it better and more correctly, due to the entry of the element of political power into various areas of people's lives in societies, and people being affected by it. This article seeks to answer the question, What is the role of the family as a natural environment of education in political education? The answer to this question is important from the point of view that the institution of the family affects various dimensions of the child's development. The family system is a central institution in society, which is considered as the primary core of other social institutions. The hypothesis of the article is that one of the main determining factors in his political behavior in later times is the family. The findings of this article, obtained through an analytical-descriptive method, show that the family has the rule of a small government towards the child, and therefore the family is the most basic social institution, which is also important in Islam. On the one hand, although the necessary agreement between sociologists and thinkers of social sciences has not yet emerged regarding social capital, on the other hand, its semantic fluidity has made it possible to look at it from new angles and benefit from its theoretical expansion to understand social issues, such as the family system.

DOI: 10.22034/rjcis.2025.11837

تربیت سیاسی در جامعه دینی با تأکید بر نهاد خانواده

بهمن کهن ترابی^{۱*}، مجتبی عطارزاده^۲، علیرضا گلشنی^۳

۱. گروه علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا، شهرضا، ایران

۲. گروه عمومی، دانشگاه هنر، اصفهان، ایران

۳. گروه علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا، شهرضا، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی پژوهشی	تربیت سیاسی از جمله مهم ترین جنبه های تربیتی افراد در جوامع به شمار می رود که با توجه به ورود عنصر قدرت سیاسی به عرصه های مختلف زندگی انسان ها در جوامع و متأثر شدن افراد از آن، باید برای دستیابی بهتر و صحیح تر به آن برنامه ریزی کرد. این مقاله در پی پاسخ به این سوال می باشد که نقش خانواده به عنوان یک محیط طبیعی تربیت، در تربیت سیاسی چگونه است؟ پاسخ به این سوال از آن نظر حائز اهمیت است که نهاد خانواده ابعاد مختلف رشد کودک را تحت تاثیر قرار می دهد. نظام خانواده نهاد محوری در جامعه است که به عنوان هسته اولیه سایر نهادهای اجتماعی محسوب می گردد. فرضیه مقاله نیز آن می باشد که یکی از عوامل اصلی تعیین کننده در رفتار سیاسی او در زمان های بعد، خانواده است. یافته های این مقاله که به روش توصیفی تحلیلی به دست آمده، نشان می دهد که خانواده نسبت به طفل حکم یک دولت کوچک را دارد و لذا خانواده اساسی ترین نهاد اجتماعی است که در اسلام نیز حائز اهمیت است. از سویی اگرچه هنوز در باب سرمایه اجتماعی، وفاق لازم میان جامعه شناسان و متفکران علوم اجتماعی پدید نیامده، اما از سوی دیگر، سیالیت معنایی آن باعث شده است که بتوان از زوایای نوینی به آن نگریست و از بسط نظری آن برای فهم مسائل اجتماعی، همچون نظام خانواده، بهره گرفت.
واژگان کلیدی: خانواده، سرمایه اجتماعی، تربیت سیاسی، جامعه دینی.	
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۳ * پست الکترونیکی نویسنده مسئول: bahman1562@gmail.com	
ارجاع: کهن ترابی، ب.، عطارزاده، م.، گلشنی، ع.، ۱۴۰۴. تربیت سیاسی در جامعه دینی با تأکید بر نهاد خانواده، پژوهش نامه فرهنگ و معارف دینی، ۹(۵)، ۱۳۸-۱۲۱.	

مقدمه

نظام‌های سیاسی مختلف و اندیشه‌های سیاسی به روش‌ها و شیوه‌های متفاوت در صدد تحقق این مهم می‌باشند تا افراد در جامعه علاوه بر آگاهی از نقش و جایگاه خود به ایفای نقش در نظام سیاسی بپردازند. اغلب این نظام‌ها نهاد خانواده را در جامعه‌پذیری سیاسی و به‌ویژه تربیت سیاسی افراد حائز اهمیت دانسته و برنامه‌ریزی متنوعی برای نهادینه کردن آن انجام داده‌اند. مهم‌تر از مراکز آموزشی و مدارس، نهاد خانواده است که زمینه‌های مناسب و مستعدی را برای جامعه‌پذیری سیاسی فراهم می‌نماید. خانواده به گروهی از افراد گفته می‌شود که با یکدیگر از طریق هم‌خونی، تمایل سببی یا مکان زندگی مشترک وابستگی دارند. خانواده یکی از مهم‌ترین نهادهای اصلی جامعه‌پذیری کودکان است. خانواده دارای کارکردهای مهمی است از جمله: بازتولید نیروی انسانی، تأمین نیازهای عاطفی و سلامتی روانی، ارتقای ظرفیت متحمل و مدارا، نقش سازنده در تأمین یکپارچگی اجتماعی از طریق جامعه‌پذیری و تربیت فرزندان و ارائه الگوها و هنجارهای اخلاقی و رفتاری می‌باشد. در دین اسلام نیز تأکید فراوانی بر اهمیت و نقش خانواده شده است و پیامبران الهی از یک طرف رشد تجربیات اجتماعی انسان و از طرف دیگر، بر ضرورت و اهمیت و استحکام آن مهر تأیید نهاده‌اند و خواستار پاسداری هرچه بیشتر از آن شده‌اند. به هر حال در این مقاله چهار موضوع اصلی یعنی سرمایه اجتماعی و سرمایه اجتماعی خانواده، فرایند تربیت سیاسی درون خانواده، تربیت سیاسی در خانواده از منظر اسلام و چالش‌های فراروی خانواده در عصر مدرن مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

پیشینه پژوهش

برخی محققان در جایگاه‌های مختلف و از منظرهای متفاوت به موضوع تربیت سیاسی اشاره کرده‌اند، از جمله سیدعباس صالحی در مقاله‌ای با عنوان تربیت سیاسی (۱۳۸۲) به اهمیت تربیت سیاسی در جامعه دینی پرداخته و پس از ذکر مقدمات و اهمیت آن از منظر برخی اندیشمندان سیاسی، به دیدگاه‌های امام خمینی و آرای ایشان در این زمینه اشاره کرده است. همچنین محمد باقری در مقاله‌ای با عنوان تأثیر تربیت سیاسی بر توسعه از دیدگاه اسلام و غرب (۱۳۸۹) به تربیت سیاسی به عنوان یک ابزار مهم توسعه نگاه کرده و به اهمیت آن در جامعه‌پذیری سیاسی پرداخته است. احمد سلحشوری نیز در پژوهشی با عنوان مبانی و مؤلفه‌های تربیت سیاسی از دیدگاه امام خمینی (۱۳۹۱) سیاست در اسلام را در خدمت اخلاق و تربیت دانسته و برای این ادعای خود از بیانات و انگاره‌های امام خمینی استدلال آورده است. محمدحسین خلوصی در مقاله‌ای با عنوان فرایند تربیت سیاسی در اسلام (۱۳۹۸) برای چهارمین کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی اسلامی به اهداف تربیت اسلامی در متون دینی و چگونگی شکل‌گیری تربیت سیاسی پرداخته است و دستاورد آن را در حوزه رفتار متقابل حکومت اسلامی و شهروند تربیت‌شده سیاسی مورد ارزیابی قرار داده است. با این حال پژوهش حاضر در تمایز با پژوهش‌های یادشده و دیگر تحقیقاتی که مجال پرداختن به آن نبوده، به موضوع خانواده و اهمیت آن در تربیت سیاسی فرزندان و همچنین نقش والدین در جامعه‌پذیری سیاسی پرداخته و آن را در این فرایند حائز اهمیت جدی دانسته است.

چارچوب مفهومی

۱. تربیت: واژه تربیت دارای معانی متعددی در علم لغت و علوم تخصصی خود هستند. واژه «تربیت» از ریشه «ربو» و از باب تفعیل است؛ چرا که کلمه ناقص، هنگامی که به باب تفعیل برده می‌شود، مصدر آن‌ها بر وزن تفعله می‌شود. مانند: تربیه، تزکیه، تحلیه (طباطبایی، ۱۳۷۹: ۱۷۱). در علم لغت برای کلمه «تربیت» برگرفته از تعلیم، معانی مختلفی از جمله پرورده، آموختن، داشتن ادب و دانش، آموزش، پرورش، ترقی و برتری آمده است. همچنین آن را به معنای برآمدگی و زیاد نیز تعریف کرده اند (مصطفوی، بی تا: ۳۵). افلاطون (۳۴۶-۴۲۷ ق م) در تعریف تربیت گفته است: تعلیم و تربیت عبارت است از کشف استعدادهای طبیعی و شکوفاساختن آن‌ها و همچنین ارسطو (۳۲۲-۳۸۴ ق م) نیز تربیت را مجموعه‌ای از اعمالی دانسته است که به وسیله خانواده یا دولت برای ایجاد فضایل اخلاقی و مدنی در افراد صورت می‌پذیرد، دانسته است (گروه نویسندگان، ۱۳۸۴: ۱۶۷-۱۷۳). بسیاری از اندیشمندان مسلمان هنگام به کار بردن کلمه تربیت در مورد انسان، پرورش روحی و معنوی را مد نظر قرار می‌دهند. شهید مطهری (ره) در تعریف تربیت می‌نویسد: «تربیت عبارت است از پرورش دادن، یعنی استعدادهای درونی را که بالقوه در یک شی موجود است به فعلیت درآوردن و پرورده» (مطهری، ۱۳۹۰: ۴۳).

۲. سیاست: سیاست عموماً به مفهوم عمل اخذ تصمیم و اجرای آن برای کل جامعه است (بشیریه، ۱۳۹۲: ۲۹). سیاست در معنای عام آن، عبارت از هرگونه تصمیم‌گیری، خط مشی، طرح و برنامه داشتن جهت اداره یا بهبود کارکردهای فردی و اجتماعی افراد جامعه و هدایت آنان به سوی اهداف از پیش تعیین شده است.

۳. تربیت سیاسی: تربیت سیاسی یا مدنی، با تعبیرهای مختلفی همچون تربیت شهروند، تربیت دموکراتیک و تربیت مبتنی بر حقوق بشر بیان می‌شود و مفهوم آن نیز در معرض تحول قرار دارد (مطهری، ۱۳۸۴: ۱۸۳). به عبارتی تربیت سیاسی، پرورش شهروندانی است که در جهت پاسداشت ارزش‌های اسلامی و انسانی با جهت‌گیری الهی و توحیدی در زندگی اجتماعی و سیاسی در فعالیت‌های عمومی جامعه مشارکت نمایند (جعفری کلاته جعفرآبادی، ۱۳۹۴: ۱۱۵). اموری همچون تربیت شهروندان، گزینش رهبران سیاسی، ایجاد یک همبستگی سیاسی، حفظ قدرت سیاسی و اجتماعی کردن افراد برای نظام‌های سیاسی موجود و تربیت شهروندی از جمله اهدافی است که برای تربیت سیاسی می‌توان ذکر کرد (الیاس، ۱۳۸۵: ۱۷۹). شهید مطهری تربیت سیاسی را از شاخه‌های حکمت عملی در حوزه تدبیر مدن قرار می‌دهد و بیان می‌کند که آنچه حکمت عملی نامیده می‌شود، اندیشه‌هایی است که خود اجتماعی بشر برای وصول به کمالات و اهداف خود می‌آفریند (مطهری، ۱۳۸۰: ۳۶).

۴. نهاد خانواده: «خانواده» نهاد کوچکی است که حد فاصل بین فرد و جامعه قرار گرفته است. نظام خانواده، یک نهاد اساسی و محوری در جامعه است و به عنوان هسته اولیه برای سایر نهادهای اجتماعی به شمار می‌رود. این نظام کوچک‌ترین واحد اجتماعی است که اساس و زیرساخت واحدهای بزرگ اجتماعی بشری محسوب می‌شود. تعریف دیگری خانواده را گروهی از افراد می‌داند که از راه خون، زناشویی یا فرزند پروری با یکدیگر ارتباط می‌یابند و طی یک دوره زمانی نامشخص، با هم زندگی می‌کنند (کوئن، ۱۳۷۰: ۱۱۰-۱۱۱). به عبارتی روابط

زناشویی و خویشاوندی معینی که مورد قبول جامعه است و حقوق و تکالیف افراد، نسبت به یکدیگر از ویژگی‌های خانواده شمرده می‌شود» (فرشاد، ۱۳۸۵: ۲۰۰). از دیدگاهی دیگر، خانواده عبارتست از: «پیوند قانونی دو جنس مخالف بر پایه روابط پایا، تقدس مذهبی، روابط عمیق عاطفی که با نوعی قرارداد اجتماعی و آثار مهم فرهنگی همراه است» (کوئن، ۱۳۷۰: ۱۲۸).

تربیت سیاسی در اسلام

قرآن کریم اصول رابطه انسان را با خویش و رابطه انسان را با پروردگار متعال تبیین کرد و به اصول زندگی و روابط اجتماعی و سیاسی انسان حساسیت نشان داده است و اصول اساسی و راهبردهای کلی را برای آن بیان کرده است؛ بنابراین برای تبیین نظام تعلیم و تربیت قرآن باید با دقت نظر و بررسی جوانب و مبانی آن، به تفسیر آیات پرداخت تا برداشت‌ها در سراسی‌های صرف یا فردگرایی لیبرال، به تفسیر به رأی مبدل نگردد و به جای آن ارزش‌های اسلامی و اخلاقی قرآنی برای تربیت فرزندان در نظر گرفته شود (ری شهری، ۱۳۸۵: ۱۳۸). از دیدگاه قرآن، تربیت، آماده سازی و زمینه سازی ساختن بستر برای شکوفایی استعدادهای آدمی است؛ بنابراین تربیت باید با محتوای درونی انسان و با فطرت، استعداد، نیاز و توانایی وی همراه و به دور از تحمیل و اجبار باشد؛ چرا که انسان موجودی مختار است. بنابراین تربیت از دیدگاه قرآن کریم را می‌توان چنین بیان کرد که ایجاد زمینه‌ها و بسترهای مناسب برای شکوفاشدن استعدادهای انسان با توجه به توانایی‌ها برای رسیدن به کمال متناسب همراه با رشد آگاهی فرد، پرورش ارزش‌های دینی و فطری و کسب مهارت‌های لازم برای حضور فعال در عرصه‌های مختلف اجتماعی و سیاسی است. انسان ذاتاً میل به خودنمایی و نقش‌آفرینی در جامعه دارد. از این‌رو در بحث تربیت سیاسی اگر زمینه را آماده کنیم، او راحت‌تر می‌تواند اجتماعی شود و در فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی مشارکت کند. در همین زمینه آزاداندیشی و مختاربودن انسان می‌توان به سوره‌های آل عمران (آیه ۱۱)، سوره اسراء (آیه ۲۵)، سوره بقره (آیه ۲۶۵) و آیات متعددی در سوره‌های دیگر اشاره کرد.

سرمایه اجتماعی جامعه اسلامی

سرمایه اجتماعی واژه‌ای است که در وهله اول مفهوم پول و ثروت را تداعی می‌نماید. سرمایه افراد موجب افزایش قدرت و نفوذ و تسهیل در انجام امور می‌گردد. لیکن سرمایه همان‌طور که در فهم عامه آن ابعاد گوناگون مانند پول، خانه، ماشین و... دارد، در بعد واقعی آن نیز از گوناگونی‌های چندی برخوردار است؛ مانند سرمایه مادی، سرمایه‌های فرهنگی و سرمایه اجتماعی (اختر محقق، ۱۳۸۵: ۱۲۳). سرمایه اجتماعی نخستین بار در اثر کلاسیک «جین جاکوب: مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی» (۱۹۶۱) به کار رفته است. او توضیح داده است که شبکه‌های اجتماعی فشرده در محدوده‌های حومه قدیمی و مختلط شهری، صورتی از سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهند و در ارتباط با حفظ نظافت، عدم وجود جرم و جنایات خیابانی و دیگر تصمیمات در مورد بهبود کیفیت زندگی، در مقایسه با عوامل نهادهای رسمی مانند نیروهای پلیس و نیروهای انتظامی، مسئولیت بیشتری نشان

می‌دهند(فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۰). سرمایه اجتماعی را می‌توان به عنوان وجود مجموعه معینی از هنجارها یا ارزش‌های غیررسمی تعریف کرد که اعضای گروهی که همکاری و تعاون میانشان مجاز است، در آن سهیم هستند. مشارکت در ارزش‌ها و هنجارها به خودی خود باعث تولید سرمایه اجتماعی نمی‌گردد؛ چرا که این ارزش‌ها ممکن است ارزش‌های منفی باشد(فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۱-۱۲).

هنجارهایی که تولید سرمایه اجتماعی می‌کنند، اساساً باید از سجایایی از قبیل صداقت، ادای تعهدات و ارتباطات دو جانبه برخوردار باشد. هنجارهایی که تولید سرمایه اجتماعی می‌کنند، تقسیم‌پذیرند؛ یعنی می‌توانند تنها میان گروه محدودی از مردم از همان اجتماع مشترک باشند و نه در میان دیگران. در حالی که سرمایه اجتماعی در همه جوامع وجود دارد، اما می‌تواند به طرق مختلف توزیع گردد(فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۲). می‌توان عناصر و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی را که با بررسی ادبیات مربوط به سرمایه اجتماعی مشخص می‌شود، اینطور بیان کرد که سرمایه اجتماعی دارای دو جزء است:

الف) پیوند عینی بین افراد: این مؤلفه حکایت از آن دارد که افراد در فضای اجتماعی با یکدیگر پیوند دارند. این پیوندها از دو نوع می‌تواند باشد. اولاً افراد می‌توانند به شیوه غیررسمی از طریق انتخاب دوستی‌ها و انواع پیوندهای شبکه‌ای با یکدیگر در ارتباط باشند. ثانیاً جدا از پیوندهای غیررسمی با دیگران، فرد می‌تواند از طریق عضویت رسمی در انجمن‌ها و گروه‌های داوطلبانه با دیگران در ارتباط باشد. پیوندهای رسمی و شبکه‌های غیررسمی برحسب پیوند بین افراد تعریف می‌شود، ولی ادامه حیات پیوندهای رسمی فراتر از شبکه اجتماعی درونی است. ب) پیوندهای ذهنی: پیوندهای بین افراد می‌بایست دارای ماهیت متقابل، مبتنی بر اعتماد و دارای هیجانات مثبت باشد. اعتماد به این معنا است که افراد از موفقیت‌های گروهی یا نهادی برای منافع خود بهره‌برداری نمی‌نمایند.

همچنین می‌توان سرمایه اجتماعی را به جمعی و فردی تقسیم کرد: سرمایه اجتماعی جمعی شامل دو بعد اعتماد اجتماعی و سرمایه اجتماعی است و فردی شامل سه بعد تعامل اجتماعی، حمایت اجتماعی و ساختار روابط اجتماعی می‌باشد(توسلی و موسوی، ۱۳۸۲: ۶). تفکیک سرمایه اجتماعی به عنوان دارایی فرد از سرمایه اجتماعی به عنوان دارایی اجتماع بسیار مهم است، زیرا خلط سطح فردی و جمعی سرمایه موجب ابهام در مصادیق و ناتوانی سنجش سرمایه اجتماعی به عنوان یک دارایی جمعی می‌گردد(فولادیان، ۱۳۸۸: ۹۲).

امروزه نیز دانشمندان و نظریه‌پردازانی همچون: جیمز کلمن(۱۹۶۶)، گلن لوری(۱۹۷۰)، بن پرات(۱۹۸۰)، ویلیامسون(۱۹۸۱)، بیکر(۱۹۸۳)، فرانسیس فوکویاما(۱۹۹۰) و... تعاریف متعددی از سرمایه اجتماعی ارائه کرده‌اند. به علت گسترش کیفی و کمی نظریه‌های سرمایه اجتماعی در دهه‌های اخیر، تنها دیدگاه‌های صاحب‌نظرانی را که مباحث آن‌ها الهام‌بخش بوده و رویکردهای نظری اصلی را شکل داده استمرار می‌کنیم:

۱. دورکیم(۱۸۵۸): او معتقد بود که زندگی اجتماعی، قابل تقلیل به آحاد جامعه نیست. آحاد جامعه در یک ساختار اجتماعی متشکل از انتظارات و التزامات عمومی(یک ساختار هنجارین) که زندگی اجتماعی را انتظام می‌بخشد، هویت یافته‌اند، بنابراین یک جامعه، بیش از جمع افراد تشکیل دهنده آن، متجلی می‌گردد.

۲. کلمن(۱۹۸۸ و ۱۹۹۰): او معرفی‌کننده اصلی نظریه سرمایه اجتماعی در جامعه‌شناسی است، بیشتر به دورکیم

گرایش داشت. از نظر کلمن سرمایه اجتماعی آحاد جامعه را در ساختاری از تعهدات اجتماعی، که به واسطه وفاق اجتماعی آفریده شده است، تجسد می‌بخشد. افراد می‌توانند به این ساختار به جهت کمک یا پشتیبانی نزدیک شوند، اما در عین حال ملزم به پاسخگویی به دیگران نیز می‌باشند. نظریه کلمن، نقش یکسانی را برای خانواده، مدرسه و اجتماعات بزرگ منظور می‌دارد. هرچند در آثار او تمرکز بیشتری نسبت به زیرساختارها در مقایسه با درشت‌ساختارها، مشاهده می‌کنیم. تعهدات اجتماعی او که بیشتر ناظر به خانواده و مدرسه بود، منجر به توفیقات دیدگاه‌های او در محافل دانشگاهی گردید. همچنین آثار او منجر به دامنه‌دارشدن پژوهش پیرامون شبکه‌های اجتماعی، ارتباطات و جریان اطلاع‌رسانی شد (کلمن، ۱۳۷۷: ۸۵).

۳. بوردیو (۱۹۸۶): او سه نوع سرمایه اجتماعی را شناسایی نمود که عبارت از سرمایه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بودند. او سرمایه اجتماعی را شکلی از سرمایه می‌دانست که به ارتباطات و مشارکت اعضای یک سازمان توجه دارد و می‌تواند همراه با سرمایه فرهنگی، ابزاری برای رسیدن به سرمایه‌های اقتصادی باشد. از دیدگاه بوردیو، خانواده منابع مادی و نمادین سرشار و در عین حال متفاوتی را به منصفه ظهور می‌رساند و می‌تواند برای اعضای خانواده مزایای متعددی به دنبال داشته باشد. اما اینکه چگونه خانواده‌ها این منابع را که اعضا را تحت تأثیر قرار می‌دهد، تولید می‌کنند و به حرکت درمی‌آورند چیزی است که نمی‌توان نزد بوردیو از آن سراغی گرفت؛ بلکه احتمالاً در آثار کلمن بهتر می‌توان به جست‌وجوی آن پرداخت. کلمن برخلاف بوردیو، که «سرمایه اقتصادی» را به عنوان هدف نهایی در نظر گرفته بود، «سرمایه انسانی» را مهم‌تر دانسته و سرمایه اجتماعی را به عنوان ابزاری برای حصول به سرمایه انسانی به کار برده است.

۴. پوتنام (۱۹۴۱): یکی دیگر از محققین اخیر سرمایه اجتماعی است که سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از مفاهیمی مانند اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها می‌داند که موجب ایجاد ارتباط و مشارکت بهینه اعضای یک اجتماع می‌شود و در نهایت منافع متقابل آنان را تأمین خواهد کرد. او سرمایه اجتماعی را به عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به توسعه سیاسی و اجتماعی، در نظام‌های مختلف سیاسی می‌دانست و تأکید عمده وی بر مفهوم اعتماد بود. از این منظر، اگرچه سرمایه اجتماعی به عنوان یک ثروت اجتماعی در نظر گرفته شده، با این حال در ژرفا در سطوح فردی، اندازه‌گیری می‌شود.

۵. او کاکس (۱۹۹۵): نیز در تعریف سرمایه اجتماعی گفت که این مفهوم به: «فرایندهای بین فردی که اعتماد و هنجارهای اجتماعی و شبکه روابط را می‌سازند و همکاری و هماهنگی متقابل را تسهیل می‌کنند» مربوط می‌شود که در نتیجه آن، منافع متقابل افزایش می‌یابد. از نظر وی سرمایه اجتماعی قابل اندازه‌گیری است و منزلت اجتماعی سایر سرمایه‌ها را نیز در بر دارد.

۶. فوکویاما (۱۹۵۱): فوکویاما سرمایه اجتماعی را یک هنجار اجتماعی محسوب می‌کند که همکاری بین دو یا چند نفر را تقویت می‌بخشد و آن را ویژگی عمل متقابل بین دو دوست می‌داند. او معتقد است که اعتماد، شبکه‌های ارتباطی و جامعه مدنی، همگی محصول سرمایه اجتماعی هستند، نه این که خود آن‌ها سرمایه اجتماعی به حساب

آیند. از نظر او هنجارهای سرمایه اجتماعی هستند که به همکاری در گروه‌ها منجر می‌شوند (فوکویاما، ۱۹۵۱: ۱۸-۲۰).

لذا می‌توان باتوجه به تعاریف یادشده، سرمایه اجتماعی را این‌چنین تعریف نمود: «آن ذخیره اعتماد اجتماعی که در جریان هنجارهای مشارکتی، پدید آمده و متضمن آن معنایی از عضویت مشترک است که طی آن افراد می‌توانند از تلاش‌های خود در راستای اهداف فردی و جمعی، نتایج مفیدتری را به دست آورند».

عضویت مشترک بازیگران، که اعضای یک نظام خانواده را هم در بر می‌گیرد، می‌تواند منتهی به منافع ناشی از اهداف مشترک گردیده، حمایت‌ها، پیوندها و پشتیبان‌ها از درون و بیرون آن خانواده را در پی داشته باشد. بنابراین در این تعریف سرمایه اجتماعی اولاً، مانند سرمایه انسانی، فراهم‌آورنده فرصت‌های تازه در زندگی از طریق تحرک بخشیدن به پاداش‌های اجتماعی، تقویت معیارهای مشارکت جمعی و تحصیل پیوندها و دستکاری‌ها جهت وصول به اهداف اقتصادی، سیاسی و اجتماعی است؛ ثانیاً سرمایه خانواده عنصر مهمی در تشکیل سرمایه اجتماعی است و ثالثاً خانواده نقش مهمی در بازتوزیع سرمایه اجتماعی به عهده می‌گیرد. از این منظر، اندیشه‌ورزی در چگونگی سرمایه اجتماعی یک جامعه، محدود به ساختارهای اجتماعی مدرن نگردیده و همچنین اعضای یک خانواده به مثابه بازیگرانی مهم، در بازتولید و بازتوزیع سرمایه اجتماعی، ایفای نقش می‌نمایند و والدین در این رویکرد، ظرفیت عظیمی را برای توسعه و تحقق اهداف جامعه، در دسترس قرار می‌دهند.

کارکردهای سرمایه اجتماعی: به نظر کلمن سرمایه اجتماعی به لحاظ هنجاری و اخلاقی خنثی است، یعنی نه مطلوب است و نه نامطلوب و صرفاً با فراهم کردن منابع لازم، وقوع کنش‌ها را امکان‌پذیر می‌سازد (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۶۲). به نظر فوکویاما مشارکت در ارزش‌ها و هنجارها به خودی خود باعث تولید سرمایه اجتماعی نمی‌گردد؛ چرا که این ارزش‌ها ممکن است ارزش‌های منفی باشد (فوکویاما، ۱۹۵۱: ۱۲-۱۱). بنابراین می‌توان کارکردهای سرمایه اجتماعی را در دو دسته مثبت و منفی جای داد:

الف) کارکردهای مثبت سرمایه اجتماعی

این موضوع که مشارکت فرد در امور جمعی به نتایج مثبتی برای فرد و جامعه‌اش می‌انجامد، از آغاز مورد توجه جامعه‌شناسان بوده است (توسلی و موسوی، ۱۳۸۲: ۶). به طور مشخص برخی از این کارکردهای مثبت از قرار زیرند:

۱. افزایش سلامت روانی افراد از طریق فراهم آوردن حمایت‌های عاطفی و روانی، کاهش عوامل استرس‌زا، کاهش حوادث زندگی (مانند از دست دادن شغل). از نظر پوتنام؛ تقویت هنجارهای مستحکم بده‌وبستان (از طریق افزایش هزینه‌های بالقوه جدا شدن)، تسهیل جریان اطلاعات از جمله اطلاعات مربوط به شهرت کنش‌گران و تجسم موفقیت‌های گذشته که به تحقق کنش جمعی کمک می‌کند.

۲. سرمایه اجتماعی خصوصاً در شکل جمعی آن، هنجارهای همیاری و اعتماد، می‌تواند افراد جامعه را در حل مشکل کنش جمعی یاری برساند و در آن صورت همه افراد جامعه از برکات آن برخوردار می‌گردند.

۳. تأثیر درونی سرمایه اجتماعی بر جامعه مدنی و گسترش دموکراسی، افزایش شهروندانی با جهت گیری معطوف به اجتماع و قانون مدار می باشد که با دولت بهتر همکاری کنند (توسلی و موسوی، ۱۳۸۲: ۱۰).

ب) کارکردهای منفی سرمایه اجتماعی

رابطه معکوس بین پیوندهای مستحکم اخلاقی داخلی گروه با میزان اعتماد گروه به افراد غیر عضو، گاهی اوقات می تواند موجب کاهش همکاری مؤثر گروه با جامعه گردد. مثلاً فوکویاما ضمن تأیید اهمیت خانواده به مثابه شکلی از سرمایه اجتماعی به جوامعی اشاره دارد که در آنها توازنی میان مناسبات خانوادگی و مناسبات غیر خانوادگی وجود نداشته است و بر مناسبات خانوادگی به زیان دیگر مناسبات اجتماعی تأکید می شود (خانواده مداری، غیر اخلاقی) و اصولاً به دلیل وجود روابط اخلاقی غیر رسمی در شبکه ها، وجود پدیده هایی از قبیل آشنا پروری، پارتی بازی، ناشکیبایی و نژاد گرایی را همیشه محتمل می داند که البته می بایست از اشکال واقعی سرمایه اجتماعی تفکیک گردند (توسلی و موسوی، ۱۳۸۲: ۶).

خانواده مهم ترین رکن سرمایه اجتماعی: اصطلاح سرمایه اجتماعی خانواده، نشان دهنده یک گروه، شبکه اجتماعی و روابط بین افراد بالغ و کودکان است که در زمان رشد کودکان بسیار مهم است. آنچه که در سرمایه اجتماعی خانواده ها مهم است ارتباطات درون خانوادگی و بین خانوادگی است (کلمن، ۱۳۷۷: ۳۳). کلمن دو نوع سرمایه اجتماعی را از هم تفکیک می کند: سرمایه اجتماعی در داخل خانواده و سرمایه اجتماعی خارج از خانواده. به عبارتی کلمن و بسیاری از پژوهشگران برای سنجش سرمایه اجتماعی ارتباط های درون خانوادگی و بین خانوادگی را به عنوان شاخص های اساسی مورد نظر قرار داده اند. سرمایه اجتماعی داخل خانواده زمانی را در بر می گیرد که والدین با یکدیگر و بچه هایشان می گذرانند (ارتباط های درون خانواده)؛ به عبارت دیگر، تعاملات والدین کودکان در دل خانواده، سرمایه اجتماعی درون خانواده به شمار می آید. سرمایه اجتماعی بیرون خانواده به روابط خارج، در درون اجتماع کلی تر می پردازد که هنجارهای قوی تری برای کمک به اعضای خانواده نسبت به اعضای غیر خانواده وجود دارد. سرمایه اجتماعی بیرون خانواده شامل ارتباط با گروه ها و نهادها از جمله خویشاوندان و همسایگان و ارتباط با اولیاء و مربیان و مسئولان مدرسه است. بنابراین سرمایه اجتماعی به دو بعد سرمایه اجتماعی درون خانوادگی و بیرون خانوادگی تقسیم می شود:

الف) سرمایه اجتماعی درون خانواده: سرمایه اجتماعی درون خانواده شامل هنجارها، شبکه های اجتماعی و روابط بین والدین و فرزندان است که برای فرزندان به ویژه در دوران جامعه پذیری بسیار گران بها است. این سرمایه اجتماعی از طریق سرمایه گذاری در کنش متقابل بین افراد خانواده و با ایجاد فرصت برای کنش های بین شخصی و همچنین فراوانی و مدت زمان کنش ظاهر می شود (کلمن، ۱۳۷۷: ۳۶-۳۵).

در بررسی کلمن، نقش سرمایه اجتماعی در ایجاد سرمایه انسانی است. او بر روابط والدین فرزندان تأکید می کند و از حضور فیزیکی والدین در خانواده و رسیدگی به فرزندان به عنوان شاخص اندازه گیری استفاده می کند. کلمن نمونه ای از دانش آموزان را مطالعه کرد و پیوندی بین سرمایه انسانی و اجتماعی به وجود آورد. پیش فرض او این

بود که سرمایه اجتماعی متفاوت خانواده‌ها، سطوح مختلف سرمایه اجتماعی قابل دسترسی را برای کودکان ایجاد می‌کند. او سرمایه اجتماعی را با چند عامل زیر در ارتباط می‌داند:

- حضو والدین در خانه (یک یا هر دونفر)؛

- تعداد فرزندان؛

- انتظار مادران از آموزش بچه؛

- تحرک خانواده (کلمن، ۱۳۷۷: ۳۸).

به نظر کلمن سرمایه اجتماعی ذاتاً در روابط والدین و فرزندان وجود دارد. سرمایه اجتماعی درون خانواده سازوکار مهمی است که از طریق آن انتظارات تحصیلی والدین به فرزندان انتقال می‌یابد و انتظارات تحصیلی آن‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

ب) سرمایه اجتماعی بیرون خانواده: این نوع سرمایه اجتماعی شامل گروه‌های زیر است:

- دوستان و همسایگان؛

- خویشاوندان.

نقش خانواده در جامعه‌پذیری سیاسی

انسان‌ها به تدریج، هنجارها و نگرش‌ها و رفتارهای قابل قبول برای نظام سیاسی را که در آن زندگی می‌کنند، فرامی‌گیرند و ادراکشان از سیاست و واکنش‌هایشان نسبت به پدیده‌های سیاسی تعیین می‌شود. بدین وسیله افراد وارد فرهنگ سیاسی می‌شوند و به اهداف سیاسی شکل می‌دهند. این پدیده را جامعه‌پذیری سیاسی می‌نامند که می‌تواند به عنوان جانشینی مناسب ابزار حفظ روابط قدرت حاکم به کار گرفته شود (ازغندی، ۱۳۸۹: ۷۵). زمانی که شخصیت کودک مانند لوح سفیدی است، از خانواده متأثر می‌شود. مزیت این دوره آن است که کودک در ارتباط با عوامل دیگر نیست. بنابراین آموزش غیررسمی سیاسی متأثر از شیوه زندگی والدین و ارزش‌ها و هنجارهای مورد قبول آنان در روحیه فرزندان نقش اساسی دارند. در پنج سال اول زندگی دوران کودکی داده‌هایی در مغز انسان ضبط می‌شوند که از آن پس در تمام طول زندگی آمادگی بازنواختن است (هریس، ۱۳۶۸: ۱۴). مفاهیمی مثل اقتدار، سلطه، فرمانروائی، احساس وفاداری، مشارکت و امثال آن را می‌آموزد. با روش‌های مختلف مانند استبدادی در شیوه‌های پدرسالارانه یا دموکراتیک در خانواده آشنا می‌شود. بخش مهمی از جامعه‌پذیری سیاسی در خانواده از طریق همانندسازی صورت می‌گیرد. کودکان با والدین خود احساس هم‌نوایی و همراهی می‌کنند و آن‌ها را به عنوان الگوی خود می‌پذیرند. در اثر این فرایند در افراد و اشخاص، گرایش‌ها و وفاداریهای بنیادی شکل می‌گیرد. وفاداری به میهن و رهبران سیاسی از آموزه‌های مهمی است که افراد در دوران کودکی باید بیاموزند به این معنی که آن‌ها می‌آموزند که باید برای میهن خود در همه فعالیت‌هایی که به رشد و آبادانی میهن می‌انجامد، از رهبران سیاسی خود تبعیت داشته باشند و مشارکت فعالی نمایند. احترام به پرچم ملی، شرکت در

آیین‌های ملی و حمایت از رهبران ملی و سیاسی از جمله اقداماتی است که در این چارچوب می‌گنجد (مهرداد، ۱۳۷۶: ۳۵).

مسئولیت خانواده در تربیت سیاسی

مبحث تربیت یکی از مباحث روان‌شناسی، روان‌شناسی اجتماعی، انسان‌شناسی و علوم سیاسی است. علم سیاست دیرتر از سایر علوم به مسئله‌ی تربیت سیاسی اهتمام نشان داده است. سابقه‌ی بحث تربیت سیاسی به زمان ظهور نظریه‌های سیاسی برمی‌گردد. آرای فلاسفه‌ی سیاست درباره‌ی تربیت، مدارس فکری مختلفی را پدید آورد. از جمله مهم‌ترین این انگاره‌ها توسط افلاطون و ارسطو ارائه شده است (گروه نویسندگان، ۱۳۸۴: ۱۶۷-۱۷۳). اما تا آغاز دهه‌ی سی میلادی این مدارس فکری از حد مجموعه‌ای از مبانی فراتر نرفت و به پیدایش نظریه‌های کاملی درباره‌ی آموزش و تربیت سیاسی نینجامید. در این زمان پیشگامان علم سیاست، امثال چارلز میریام به مسئله‌ی روشنگری سیاسی اهتمام ورزیدند. سپس از دهه‌ی چهل اهتمام به این موضوع بیشتر شد و قضایای شخصی و رفتار سیاسی فرد را نیز در بر گرفت.

در دهه‌ی پنجاه و شصت به مسئله‌ی رشد درک سیاسی کودک و به طور کلی شهروند توجه شد. در سایه‌ی مکتب رفتارگرایی تلاش‌هایی برای ایجاد شاخص‌هایی جهت اندازه‌گیری و کاربرد آن در تحقیقات تجربی انجام پذیرفت. سنجش اثر تربیت بر جهت‌گیری‌های سیاسی فرد، عرصه‌ی اهتمام رفتارگرایان بود. شاخص‌گرایی حزبی برای فرزندان مطابق گرایش حزبی پدران یکی از بارزترین شاخص‌هایی بود که برای تعیین میزان تأثیر تربیت سیاسی خانواده در آن زمان به شمار می‌رفت. تربیت سیاسی طبق مشهورترین تعریف عبارت است از: «آموزش ارزش‌ها و جهت‌گیری‌های سیاسی به وسیله‌ی ابزارهای تربیت نظیر خانواده، مدرسه، گروه‌ها، دوستان و وسایل ارتباط جمعی» (ازغندی، ۱۳۸۹: ۷۴) و آن فرایندی است که در ضمن آن فرهنگ سیاسی جامعه به نسل بعد منتقل می‌شود. تربیت سیاسی به عنوان یک مفهوم با مفاهیم دیگری نظیر مشروعیت، هویت و وفاداری به نظام سیاسی مرتبط است و هدف از آن ایجاد وضعیت آرامش و عدم بحران در رابطه‌ی میان مردم و دولت است. این تعریف به دلیل تأکید بر حمایت و کمک به فرهنگ و نظام سیاسی موجود مورد انتقاد برخی از محققان قرار گرفت. منتقدان تعریف دیگری از تربیت سیاسی مطرح کردند. طبق این تعریف، تربیت سیاسی عبارت است از: «فرایند تحول آفرینی که افراد در طی آن گرایش و رفتار سیاسی خاصی را می‌پذیرند» (صالحی، ۱۳۸۲: ۱۵۳). در نظر ایشان فرد در مرحله‌ی پس از کودکی از بالاترین میزان انتخاب و آزادی برای ارزش‌ها و گرایش‌های سیاسی برخوردار است.

اهداف تربیت سیاسی با فهم عمیق ارزش‌های سیاسی حاکم بر جامعه و درک آن‌ها به عنوان اموری حق و عادلانه محقق می‌شود و این امر موجب ایجاد چیزی می‌شود که پارسونز آن را «پاسداری از روش» نامیده است، یعنی تلاطم میان نظام فرهنگی با فرهنگ سیاسی و تداوم آن. بدین ترتیب تربیت سیاسی از سوی نهادهای مختلف سیاسی با فراگیری سیاسی از جانب خود فرد و مکانیزم‌های ادراکی و روانی مرتبط با آن پیوند می‌یابد و این امر علم سیاست

را به روانشناسی اجتماعی و تربیت اجتماعی را به تربیت سیاسی و یا امر اجتماعی را به امر سیاسی مربوط می‌کند؛ به طوری که بازشناسی و تفکیک میان آن‌ها مشکل است. در پرورش سیاسی، بر سه عنصر اصلی تاکید شده است:

۱. شناخت: شخص درباره نظام سیاسی چه می‌داند و چه اعتقادی دارد؟
  ۲. احساس: شخص چه احساسی نسبت به نظام دارد؟ (شامل وظیفه‌شناسی، وفاداری، حس تعهدات شهروندی و...).
  ۳. حس شایستگی سیاسی: نقش شخص در نظام سیاسی چیست؟ و چه می‌تواند باشد؟ (صالحی، ۱۳۸۲: ۱۵۴).
- گرچه تربیت سیاسی در هر جامعه از طریق نهادهای متعدد نظیر خانواده، سپس نظام آموزشی، پس از آن مجتمع بزرگ‌تر و نهادهای سیاسی، مانند احزاب و وسایل ارتباط جمعی صورت می‌گیرد، اما خانواده همچنان واحد مشترک میان همه‌ی این مجتمعات به شمار می‌رود. همچنین خانواده چارچوب حاکمی است که شخصیت و گرایش‌های کودک را شکل می‌دهد و در مراحل بعد بر رفتار سیاسی او به عنوان یک عضو از امت تأثیر می‌گذارد.

فرایند تربیت سیاسی در درون خانواده

۱. ساخت قوامت در درون خانواده
- یکی از عوامل اصلی تعیین‌کننده در تبلور شخصیت طفل و رفتار سیاسی او در زمان‌های بعد ساخت سلطه در درون خانواده است. خانواده نسبت به طفل حکم یک دولت کوچک را دارد و فهم سلطه در درون خانواده برای کودک مقدمه‌ی درک سلطه در دولت و شکل‌گیری موضع او نسبت به آن است. مفهوم قوامت برای فهم ساخت خانواده و بازتاب آن در تربیت سیاسی از نظر اسلام مفهوم محوری تلقی می‌شود، زیرا این مفهوم با عدالت و قسط میان فرزندان و احترام به آراء و رعایت حقوق ایشان مرتبط است. این امر خانواده‌ی مسلمان را از آسیب سلبی استبداد در درون خانواده و بر روان کودک دور نگاه می‌دارد. زیرا سلطه‌گری به افزایش روح خصومت و خودمحوری در طفل می‌انجامد. همچنین شورا و مشورت مبنای تصمیم‌گیری در درون خانواده است. این امر کودک را برای تعامل با دیگران از طریق شورا به عنوان یک اسلوب در کلیه‌ی اعمالش و به عنوان یک وسیله‌ی اساسی در مواجهه با کلیه‌ی مشکلاتش آماده می‌کند. در مراحل بعدی عمر نیز کودک از همین اسلوب در رفتار سیاسی و زندگی اجتماعی خود استفاده خواهد کرد. فقدان مکانیزم شورا در درون خانواده موجب می‌شود که کودک خشونت را همواره وسیله‌ای برای حل اختلافات و تعامل با محیط پیرامون خود بداند و این امر به نوبه‌ی خود به افزایش میزان خشونت سیاسی در جامعه می‌انجامد. همچنین پذیرفته شدن در اجتماع یا «تأیید اجتماعی» مسلماً امری است شرطی و اینکه ما طالب تأیید شدن از چه اجتماعی هستیم عمدتاً به وسیله والدین تعیین می‌شود (هریس، ۱۳۶۸: ۴۴-۴۳).
- براساس برخی از این بررسی‌ها کودک به هنگام تعارض و اختلاف گرایش‌های حزبی پدر و مادر گرایش مادر را برمی‌گزیند. این خود نشان‌دهنده‌ی تأثیر مادر در ایجاد گرایش‌های سیاسی فرد است. در حالی که طبق بررسی‌های دیگر پدر بر رفتار سیاسی فرزندان تأثیر بیشتری دارد؛ زیرا او معمولاً کارآمدی سیاسی بیشتری در جامعه دارد و در موارد بسیار از آگاهی سیاسی بالا و بسیار بیشتری نسبت به مادر برخوردار است. حقیقت این است که اسلام مسئولیت هر یک از زن و مرد را در خانواده به دیگری محول نکرده است، زیرا مشارکت پدر و مادر در تربیت

اجتماعی و سیاسی کودک مشارکتی لازم و واجب به شمار می‌آید. چون با انجام وظیفه‌ی یکی از دو طرف مسئولیت از عهده‌ی دیگری سلب نمی‌شود. علاوه بر این، آن دو به همراه فرزندان از طریق مسئولیت‌هایی که هر یک به عهده می‌گیرند، ساخت قدرت را در درون خانواده شکل می‌دهند و در صورتی که یکی از آن‌ها از انجام مسئولیت‌هایش شانه خالی کند، این ساخت قدرت کامل نمی‌شود. لذا سرپرستی خانواده مسئولیت مشترک پدر و مادر است و هر دو در برابر افراد تحت سرپرستی خود مسئولند.

برخی از تحقیقات انجام شده درباره‌ی اثر تربیتی زن به تنهایی در خانواده و بدون نقش شوهر، نشان می‌دهد که این امر بر شخصیت کودک آثاری سلبی بر جای می‌گذارد و موجب عده توازن شخصیت فرد می‌شود. این آثار به صورت غلبه‌ی رفتار کودکانه در وی حتی تا دوران رشد و بلوغ و نیز به صورت وابستگی و تبعیت از دیگران خود را نشان می‌دهد. در برخی از موارد نیز عکس این حالت مشاهده شده است، یعنی کودک (البته با توجه به تفاوت‌های دو جنس) خصلتی سلطه‌گر پیدا می‌کند. مشارکت فعال پدر در تربیت کودک برای آرامش و تعادل روانی کودک بسیار مهم است. بلکه اختلال در روابط کودک و پدر طبق برخی از بررسی‌ها بر شخصیت کودک تأثیری منفی بر جای می‌گذارد. کودک در این صورت مشارکت در زندگی سیاسی را مفید و نتیجه‌بخش نمی‌بیند، زیرا مشارکت در زندگی خانوادگی که استبداد پدر و نظر او بر همه‌چیز حاکم بوده و مفید و نتیجه‌بخش نیافته و به تدریج اعتماد به خود را در قدرت تأثیرگذاری بر روند امور از دست می‌دهد.

۲. فضای روانی

فضای روانی داخل خانواده و روش ویژه‌ی تربیتی در سال‌های اولیه‌ی عمر بر رفتار کودک تأثیری قطعی دارد و بعدها بر رفتار سیاسی او اثر می‌گذارد. توجه شدید به کودک و حمایت افراطی از او از جانب پدر و مادر گاه موجب بروز آثار منفی سیاسی در آینده می‌شود. زیرا در این صورت فرایند انتقال از زندگی خانوادگی و روابط گرم و صمیمانه‌ی درون آن به زندگی اجتماعی گسترده تر به صورت طبیعی انجام نشده است. این امر موجب ضعف گرایش‌های فرد و عدم توجه وی به امور سیاسی می‌شود. جالب آنکه گاه عدم توجه و محبت به طفل نیز به همین نتیجه می‌انجامد، زیرا کودک در اثر کمبود محبت از دیگران هراس دارد و در ایجاد روابط با دیگران احساس عدم امنیت می‌کند؛ لذا به عزلت و دوری گزیدن از مشارکت اجتماعی پناه می‌برد.

بنابراین محبت و توجهی که کودک در چارچوب خانواده دریافت می‌کند، همان چیزی است که سکونت روانی و رفتار اجتماعی وی را نظم می‌بخشد و موجب تعادل احساسات و خصلت‌های متضاد و فطری موجود در نفس، مانند خوف و رجا، محبت و نفرت، حس و معنویت، تعهد و آزادگی می‌شود. این خصایص و احساسات در آغاز به صورت نامعین و غیر آشکار در نفس کودک وجود دارد. رفتار با کودک آن‌ها را به فعلیت درآورده، آشکار می‌کند یا آن‌ها را در حالت کودکی متوقف کرده یا سرکوب می‌کند، به نحوی که به صورت طبیعی امکان بروز نیابند. انحراف روانی و رفتاری از عدم توازن و تعادل فرایند تربیت این قوا و گرایش‌ها ناشی می‌شود. تربیت این امور در روان انسان به وسیله‌ی شیوه‌های مختلفی مثل محبت، دلسوزی، نظارت، قاطعیت، الگوسازی، تلقین، پاداش و عقاب، عادت‌دادن، قصه گفتن و پرکردن اوقات فراغت صورت می‌گیرد. هرچند کودک ضمن رشد، شخصیت

جدید و جداگانه خویش را نیز درک می‌کند، اما اشتیاق داشتن به امنیت را هرگز از دست نمی‌دهد و این اشتیاق هرگز از بین نمی‌رود (هریس، ۱۳۶۸: ۲۱۸).

۳. زبان و مفاهیم و سمبل‌ها

کودک از طریق تماس با محیط اطراف خود، فراگیری زبان را به صورتی طبیعی و با تقلید در سخن گفتن آغاز می‌کند. سپس به مرحله‌ای می‌رسد که قادر است به صورت فی‌البداهه کلمات و جملات را بیان کند. زبان کودک همراه با رشد جسمانی و عقلانی و روانی وی پیشرفت می‌کند. میزان اطلاع کودک از زبان، موجب مشارکت اجتماعی گسترده‌تر او می‌شود، یعنی با کارآمدی بیشتر و آمادگی، فرهنگ‌پذیری بیشتری با محیط خود رابطه برقرار می‌کند. لذا زبان در نهایت طرفی فرهنگی است که کودک در آن رشد می‌کند و رابطه‌ی آن با اندیشیدن رابطه‌ای ضروری و قطعی است. زبانی که کودک به کار می‌گیرد، معانی خاص خود را دارد و معنا، فی‌نفسه نمادی فکری است. گرچه کودک در آغاز به کارگیری زبان، الفاظ بسیطی را که بیانگر پدیده‌های مادی محیط اطراف خویش است، فرامی‌گیرد، اما همراه با رشد عقلانی مفاهیم مجرد را به تدریج می‌آموزد و درک واقعیات مرکب اطراف خود را آغاز می‌کند و رفته‌رفته دانسته‌های خود را براساس این مفاهیم نظم می‌بخشد. کنجکاوی در کودکی بیش از سایر مراحل زندگی است. گمان می‌رود که پنجاه درصد از مهارت و دانش انسان در چهار سال اول زندگی فرا گرفته می‌شود. برای درک این مطلب کافی است به پیچیدگی فرایند یادگیری کلمات و جملات و نمادها و نمادهایی برای نمادها فکر کنید (هریس، ۱۳۶۸: ۲۲۰-۲۱۹).

گاه در داستان‌های کودکان به صورت شخصیت‌های محوری (قهرمان) ظاهر می‌شوند و گاه به صورت ارزش‌هایی مانند جنگ و نیکی و... در قصه‌ها مطرح می‌شوند. گاه نیز در بازی کودکان شکلی ملموس می‌یابند و به کودک جهت معینی می‌دهد، مانند اسلحه که روح جنگجویی را در کودک تقویت می‌کند. برخی مواقع نیز این ارزش‌ها شکل شعائر را به خود می‌گیرند و با تمرین و ممارست با آن‌ها دیدگاه معینی نسبت به امور سیاسی در ذهن کودک نقش می‌بندد. مثلاً شنیدن اذان با مضمون توحیدی آن و مشارکت در نمازهای جماعت و اعیاد که احساس جمع‌گرایی را ایجاد می‌کند و دادن زکات که متضمن مفهوم مسئولیت مشترک است، دیدگاه خاصی را در کودک شکل می‌دهد و در مقابل شعائر موجود در فرهنگ‌های دیگر نظیر تاج‌گذاری ملکه و جشن روز استقلال و مشاهده مراسم رژه‌ی نیروهای انتظامی، دیدگاه متفاوتی در ذهن کودک ایجاد می‌کند.

همچنین سمبل‌ها خود را در شکل لباس پوشیدن یا ساخت زبانی نظیر نحوه‌ی سلام گفتن و سرودهای ملی نشان می‌دهند، حتی نام کودک سمبل شخصیت ملی یا شخصیت تاریخی اوست. بنابراین فرایند تربیت سیاسی در داخل خانواده از خلال ساخت خانواده و طبیعت فضای روانی داخل آن انجام می‌پذیرد و فرهنگ سیاسی از خلال زبان، مفاهیم و سمبل‌ها به کودک منتقل می‌شود و تربیت سیاسی از طریق مکانیزم‌ها و وسایل مختلف در نهایت منظومه‌ای از ارزشهای سیاسی را در فرد شکل می‌دهد که بر فهم و رفتار و مواضع و میزان آگاهی و مشارکت سیاسی فرد حاکم می‌شود (صالحی، ۱۳۸۳: ۱۵۰).

جایگاه تربیت سیاسی در خانواده از منظر اسلام

اسلام توجه و عنایت ویژه‌ای به خانواده دارد زیرا خانواده، هسته اصلی تکوین اجتماع بشری است؛ بدان دلیل که اسلام هدف خاصی را در تکوین خانواده دنبال می‌کند. اصلی‌ترین و مهم‌ترین هدف ازدواج از دیدگاه اسلام تهذیب، تزکیه، پرورش، تکمیل نفس و نیل به مقام شامخ قریب الهی است. این هدف دقیقاً مطابق با هدف آفرینش انسان از ناحیه خداوند است. هدف این است که تربیت‌شونده به احکام دین خدا، ارزش‌های دینی و اخلاقی و مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده یک ارتباط سالم و اخلاقی دست یابد (علوی، ۱۳۸۸: ۶۲۸).

شهید مطهری (ره) در بحث حکمت عملی تقسیم‌بندی سه‌گانه را پذیرفته است: «حکمت عملی عبارت است از: اخلاق، تدبیر منزل، سیاست مدرن. اسلام نیز عملاً این تقسیم را پذیرفته است؛ زیرا اسلام برای خانواده، حقوق، تکالیف، مجازات‌های مخصوص و متغیر با حیات اجتماعی و حیات فردی قائل است؛ پس آن را نوعی دیگر از حیات می‌داند» (مطهری، ۱۳۸۵: ۷۳). تربیت در خانواده دو رکن اساسی دارد: یکی علم و اطلاع از رموز تربیت و دیگر علاقه به سرنوشت است که در این تربیت خانوادگی عمده‌تأ علاقه به سرنوشت فرزندان در والدین وجود دارد ولی اطلاع از روش‌های صحیح تربیتی اغلب مورد غفلت واقع می‌شود. ازجمله مسائل مهم در تربیت اجتماعی و سیاسی و نقشی که خانواده در آن بسیار دارای اهمیت است، رعایت آزادی برای فرزندان است؛ به عبارت دیگر موضوع دموکراسی در محیط خانواده است که آیا پدر خانواده چقدر باید دموکرات باشد و از تحمیل نظر خود و از استبداد پرهیزد. از نظر اسلام، ریاست خانواده با مرد است و رئیس خانواده حق حاکمیت بر خانواده را دارد؛ ولی حق تحکیم بر خانواده را ندارد (مطهری، ۱۳۸۵: ۶۳). خانواده براساس اطلاع از اصول تربیتی باید آگاهی لازم در زمینه تربیت سیاسی را به فرزندان خود بدهند و به دلیل علاقه‌مند بودن به سرنوشت فرزندان خود باید آن‌ها را تحت کنترل و نظارت داشته باشند. مشارکت در راهپیمایی‌ها، تظاهرات، انتخابات به صورت خانوادگی می‌تواند در تربیت سیاسی فرزندان نیز تأثیر بسزایی داشته باشد.

چالش‌های فراوری خانواده در عصر مدرن

یکی از مسائلی که باعث تغییرات اجتماعی در دوران معاصر شده است، موضوعی است تحت عنوان گسیختگی اجتماعی. گسیختگی اجتماعی عبارتست از ضعف هنجارها در نظرات بر نقش‌ها و رفتارهای افراد اجتماع. دورکیم اعتقاد دارد هرگاه نظارتی که جامعه بر رفتارها و هنجارها دارد ضعیف یا حذف شود حالت «آنومی» یا بی‌هنجاری به وجود خواهد آمد (Tomas and Znaniecki: 192). به عبارتی نظام گسیخته بر اثر به هم خوردگی یا از بین رفتن به هم پیوستگی سازمان اجتماعی به وجود می‌آید و کلاً عدم کارکرد صحیح نقش‌ها را عامل اصلی نظام گسیختگی می‌توان شمرد. لذا بروز گرایش‌های متفاوت و برخورد میان گرایش‌های مختلف، به هم پیوستگی سازمان اجتماعی را بر هم زده موجب نظام گسیختگی می‌شود. گسیختگی اجتماعی در واقع نوعی شکست در

ساختار و سازمان جامعه است که میزان آن از جامعه‌ای به جامعه‌ای دیگر متفاوت است. عوامل موثر در بروز گسیختگی اجتماعی، عبارتند از:

۱. ناموزونی تغییرات اجتماعی؛
۲. تعارضات ارزشی و هنجاری؛
۳. تغییرات شرایط محیطی؛
۴. تغییرات جمعیتی (Tomas and Znaniecki, Ibid).

در مجموع هزینه‌های تغییر اجتماعی را می‌توان در غالب مواردی چون افزایش مادی‌گری، افزایش فردگرایی، نابودی پیوستگی و تجانس اجتماعی، افزایش و توسعه مناطق شهری به هزینه مناطق روستایی، تشدید نابرابری‌های اجتماعی، نارضایتی اجتماعی، افزایش جرم و آسیب‌های اجتماعی و بی‌سازمانی اجتماعی مورد توجه قرار داد که همگی پیامدهای خود را بر نهاد خانواده می‌گذارند. موضوع دیگری که در همین زمینه مورد توجه قرار می‌گیرد، بیگانگی اجتماعی است. مفهوم از خودبیگانگی بعد از صنعتی شدن جوامع در محافل مطرح شده و مورد توجه به خصوص جامعه‌شناسان و روان‌شناسان قرار گرفته است. بیگانگی اجتماعی در قالب مفاهیمی چون: ترس و اضطراب، تنها شدن، افزایش جرم و انحرافات اجتماعی، ویرانگری، شکاف‌های اجتماعی و نسلی، تقلیل کیفیت زندگی و غیره، مورد کاوش قرار گرفته است. به نظر می‌رسد در دوره جدید، مباحثی که در خصوص زوال و فرسایش سرمایه اجتماعی در ادبیات علوم اجتماعی مطرح شده‌اند، گواه مناسبی برای عطف توجه بیشتر به هزینه‌های اجتماعی باشند. برای مثال در مواردی برای سنجش سرمایه اجتماعی از فقدان این سرمایه در قالب اندازه‌گیری میزان‌های مربوط به انحرافات اجتماعی از قبیل: جرم و جنایت، قتل، فروپاشی خانواده، مصرف مواد مخدر، خودکشی، فرار از پرداخت مالیات و غیره استفاده می‌گردد (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۱۸).

فوکویاما در میان تمامی عوامل و پیامدها، بر روی دگرگونی پدید آمده در خانواده تأکید بیشتری دارد؛ تا آنجا که می‌گوید «دگرگونی اقتصادی، انقطاع (فروپاشی) را امکان‌پذیر ساخته است که به نوبه خود بر هنجارهای تعاونی معین و حساسی که با خانواده ارتباط دارد، آسیب رسانده و مجموعه‌ای از عوارض اجتماعی مرتبط را به بار آورده است» (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۱). تحت تأثیر عواملی که گفته شد، هنجارهای حاکم بر زندگی خانوادگی تغییر یافته است. به این ترتیب، «اشکال موجود خانواده، از تصور ثابت و انعطاف‌پذیر خانواده «مناسب» فاصله گرفته‌اند... و حتی در درون خانواده‌هایی با ساختار سنتی، رهنمودهای هنجاری جدیدی در حال شکل گرفتن است». این طرز تلقی از تغییر زندگی خانوادگی، ناظر بر تغییر در مقیاس شبکه‌های مبتنی بر رابطه خویشاوندی و تغییر در هنجارهای حاکم بر زندگی خانوادگی است.

نتیجه‌گیری

در یک جمع‌بندی کلی این مقاله بیان می‌داشت که سرمایه اجتماعی خانواده به عنوان زیرمجموعه‌ای از سرمایه اجتماعی، دارای اهمیت بسزایی در زمینه جامعه‌پذیری سیاسی است. آنچه که در سرمایه اجتماعی خانواده از اهمیت

والایی برخوردار است، شیوه‌های ارتباطی درون خانواده، بیرون آن، فضای روانی داخل خانواده و روش‌های ویژه تربیتی در سال‌های اولیه عمر بر رفتار کودک تأثیر قطعی دارد و بعدها بر رفتار سیاسی او اثر می‌گذارد. اسلام اهمیت ویژه‌ای بر خانواده و نقش این نهاد به عنوان هسته اصلی تکوین اجتماع بشری دارد. هرچند در متون اسلامی تعبیر سرمایه اجتماعی به کار نرفته، ولی مضمون آن به نحو گسترده مورد تأکید بوده و ائمه هدی (ع) در فرصت‌های مختلف بر مضامین آن توجه نشان داده‌اند. در پایان، آسیب‌های سرمایه خانواده در عصر مدرن از گسیختگی اجتماعی و بیگانگی اجتماعی می‌توان اشاره کرد که باعث تغییر هنجارهای حاکم بر زندگی خانوادگی می‌شوند. در ایران نیز با توجه به اینکه در زمینه جامعه‌پذیری سیاسی تاکنون به گونه‌ای تنگ‌نظرانه و بعضاً از دریچه تنگ ایدئولوژی‌های خاص رفتار شده است، این فرایند به‌درستی طی نشده و چنانچه با ابتدا بر مبانی اخلاقی و دینی اسلام و توجه به الگوهای مطلوب جامعه‌پذیری سیاسی در کشورهای توسعه‌یافته، برنامه مدون و آینده‌نگرانه‌ای تدوین شود، می‌توان امید داشت در آینده نه چندان دور شهروندان مسئولیت‌پذیر و فعال در حوزه‌های سیاسی اجتماعی تربیت شوند و حاکمیت بتواند پشتوانه قابل اعتنایی در این زمینه داشته باشد.

منابع

۱. اختر محقق، مهدی، (۱۳۸۵)، سرمایه اجتماعی، تهران: نشر فروزان.
۲. ازغندی، علیرضا، (۱۳۸۹)، درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی، نشر قومس.
۳. بشیریه، حسین، (۱۳۹۲)، آموزش دانش سیاسی، چاپ دهم، تهران: نشر نگاه معاصر.
۴. بهنام، جمشید، (۱۳۸۳)، ایرانیان و اندیشه تجدد، تهران: نشر فرزانه.
۵. توسلی، غلامرضا و موسوی، مرضیه، (۱۳۸۲)، «سرمایه در نظریات کلاسیک و جدید با تأکید بر نظریه‌های سرمایه اجتماعی»، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۲۶.
۶. جعفری کلاته جعفرآبادی (۱۳۹۴)، مبانی فلسفی تربیت سیاسی از منظر جان لاک و امام خمینی (ره)، فصلنامه رهیافت انقلاب اسلامی، سال نهم، شماره ۳۰، صص ۹۹-۱۱۸.
۷. حر عاملی، محمدبن حسن، (۱۰۷۲ ه ق)، وسائل الشیعه، بیروت: موسسه آل البيت الاحیاء النشريات، ۳۰ جلدی، ج ۲۰.
۸. خمینی، روح الله، (۱۳۶۱)، مسائل خانواده، حاوی فتاوی امام خمینی، عبدالکریم بی آزار شیرازی، چاپ کارون.
۹. ری شهری، محمد، (۱۳۸۵)، حکمت نامه کودک، قم: دارالحديث.
۱۰. صادق، ابن بابویه، من لایحضره الفقیر، قم، محمدجواد غفاری، موسسه نشر اسلامی، چاپ اول.
۱۱. صالحی، سیدعباس، (۱۳۸۲)، «تربیت سیاسی»، مجله حضور، شماره ۴۵.
۱۲. طباطبایی، محمدرضا، (۱۳۷۹)، صرف ساده، قم: دارالعلم.

۱۳. علوی، سید حمیدرضا، (۱۳۸۸)، بررسی تطبیقی تربیت دینی در اسلام و مسیحیت، مجموعه مقالات، قم: مؤسسه آموزشی امام خمینی.
۱۴. فرشاد، محسن، (۱۳۸۴)، سیمای فلسفی زندگی، تهران: نشر علم.
۱۵. فوکویاما، فرانسیس، (۱۳۷۹)، پایان نظم، غلامعباس توسلی، تهران: جامعه ایرانیان.
۱۶. فولادیان، پاتریک، هارد لنسکی، (۱۳۸۰)، جامعه انسانی: مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی کلان، ناصر موفقیان، تهران: نشر نی.
۱۷. کلمن، جیمز، (۱۳۷۷)، بنیادهای نظریه اجتماعی، منوچهر صبوری، تهران: نشرنی.
۱۸. گروه نویسندگان، (۱۳۸۴)، فلسفه تعلیم و تربیت، قم: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۴، چاپ هفتم، ج ۱.
۱۹. مصطفوی، حسن، (بی‌تا)، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، چاپ سوم، ج چهارم، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۲۰. مطهری، مرتضی، (۱۳۸۵)، یادداشت‌ها، ج ۵، ۱۰، چاپ اول، تهران: صدرا.
۲۱. مطهری، مرتضی، (۱۳۹۰)، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: انتشارات صدرا.
۲۲. مقالات
۲۳. منابع عربی
۲۴. مهرداد، هرمز، (۱۳۷۶)، جامعه‌پذیری سیاسی، تهران: پاژنگ.
۲۵. هریس، تامس آ، (۱۳۶۸)، ماندن در وضعیت آخر، اسماعیل فصیح، تهران: نشر نو.
۲۶. الیاس، جان، (۱۳۸۵)، فلسفه تعلیم و تربیت، ترجمه عبدالرضا ضرابی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

27. Tomas and florian Znaniecki, (1920), the polish peasant in Europe and America, Boston, Richard. C.Badger, TV,20.